

УДК378.31

Андрій НАРАДЬКО,

м. Полтава, Україна,

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9176-7853>

Ірина ПЕРЕДЕРІЙ,

м. Полтава, Україна,

ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

БЛАГОДІЙНІСТЬ У ЗАСНУВАННІ ТА РОЗВИТКУ НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ 1860-1862 РР.

Анотація. У статті розглянуто питання благодійної допомоги у створенні та розвитку загальноосвітніх недільних шкіл. Окреслено причини появи нового типу навчального закладу для Російської імперії. Зростання громадської свідомості, процес українського національно-культурного відродження, пришвидшення економічного розвитку і нагальна потреба значної частини дітей та дорослого населення у освіті приводить до формування нових навчальних закладів. Джерельна база дослідження свідчить про зацікавленість дослідників питанням виникнення та розвитку недільних шкіл в Україні. Переважна більшість цих праць подає історичний та педагогічний складник діяльності цих навчальних закладів. Значну роль у створенні мережі закладів початкової освіти в Україні відіграла благодійна діяльність. Система загальноосвітніх недільних шкіл формувалася винятково на благодійних засадах. Ці школи не мали сталих джерел фінансування. Крім загальноосвітніх недільних шкіл для дорослих і дітей, які працювали, створювалися конфесійні школи для учнів різних віросповідань, які теж фінансувалися за благодійні кошти. У заснуванні недільних шкіл брали участь усі верстви суспільства – від дворян та інтелігенції до священників і студентів, які організовували ці навчальні заклади як самостійно, так і об'єднавшись з однодумцями. Створені за власною ініціативою та формально не підвладні органам влади, недільні школи були небезпечними осередками поширення вільнодумства. Бажання повністю контролювати усі освітні установи привело до посилення протидії неконтрольованому відкриттю нових навчальних закладів. Потужна громадська ініціатива не дала зупинити заснування та подальшу діяльність недільних шкіл до початку ХХ століття. Загальний обсяг благодійної допомоги недільним школам важко підрахувати через те, що значну її частину надавали в натуральному вигляді (навчальні матеріали, книжки, особиста праця на користь закладу тощо) та часто не фіксували в документації навчальних закладів.

Ключові слова: благодійність, освіта, недільні школи, Україна.

© Ірина Передерій, Андрій Нарадько 2022.

Andriy NARADKO,
Poltava, Ukraine,
ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-9176-7853>
Iryna PEREDERII,
Poltava, Ukraine,
ORCID:<https://orcid.org/0000-0001-7473-5868>

CHARITY IN THE FOUNDATION AND DEVELOPMENT OF SUNDAY SCHOOLS IN UKRAINE 1860-1862

Annotation. The article considers the issue of charitable assistance in the process of creation and development of Sunday schools. The reasons for the emergence of a new type of educational institution for the Russian Empire are determined. Raising public awareness, the process of Ukrainian national and cultural revival, accelerating economic development and the urgent need of children and adults for education lead to the formation of new educational institutions. The source base of the study shows the high interest of researchers in the emergence and development of Sunday schools in Ukraine. Most of these works are devoted to the historical and pedagogical component of the activities of these educational institutions. Charitable activities played an important role in the creation of a network of primary education institutions in Ukraine. The system of Sunday schools was formed exclusively on charitable activities. These schools did not have permanent sources of funding. In addition to general Sunday schools for adults and working children, denominational schools were created for students of different religions. All segments of society took part in the founding of Sunday schools. Sunday schools, uncontrolled by the authorities, were seen as dangerous hotbeds of free thought. A powerful public initiative did not stop the establishment and further activity of Sunday schools until the early twentieth century. The total amount of charitable assistance to Sunday schools is difficult to calculate. A significant part of it was provided in non-monetary form.

Keywords: charity, education, Sunday schools, Ukraine.

Постановка проблеми. На середину XIX століття у Російській імперії не існувало уніфікованої системи початкової освіти. Кожне міністерство створювало свої навчальні заклади, формуючи власну мережу початкових освітніх закладів. Крім того, початкові школи відкривали й органи місцевого самоврядування (місцеві думи, земства), громадські організації, приватні особи. Незважаючи на різноманітність типів початкових навчальних закладів різного підпорядкування, їх кількість була недостатньою для забезпечення потреби народних мас у здобутті початкової освіти. Особливо незадовільним було становище початкової освіти в невеличких містечках і селах. Зусилля

держави та місцевих органів влади, спрямовані на формування мережі початкової освіти, не відповідали потребам часу.

У зв'язку з цим у середині XIX століття в передових колах суспільства виникає не лише розуміння необхідності загальної освіти для народу, а й усвідомлення безпосередньої участі в процесі формування безкоштовних початкових навчальних закладів на благодійній основі, які б могли задовольнити потреби в освіті населення усієї країни.

Значну роль у створенні мережі закладів початкової освіти в Україні відіграла благодійна діяльність. Винятково на благодійних засадах формувалася система загальноосвітніх недільних шкіл. Ці безкоштовні навчальні заклади засновували окремі особи або групи осіб, переважно викладачі, студенти та учні. Такі школи не мали постійних джерел фінансування. Крім загальноосвітніх недільних шкіл для дорослих і дітей, які працюють, створювали конфесійні школи для учнів різних віросповідань (недільні для християн, суботні школи для євреїв і п'ятничні – для мусульман), які теж фінансувалися за рахунок релігійних громад та благодійних коштів.

Аналіз досліджень. Історію недільних шкіл почали досліджувати сучасники: М. Григор'єв, Я. Абрамов, Ф. Щербина І. Лапшов та інші. Після повалення російського самодержавства увага українських істориків до питання благодійності у становленні та розвитку освітніх закладів України другої половини XIX століття значно зросла. Були здійснені дослідження історії недільних шкіл окремих регіонів у працях В. Борисенка, Д. Граховецького, Г. Жураковського, Л. Міловидова та інших. Сучасні українські вчені Н. Віннічук, Н. Заремська, Н. Коляда, Т. Лазанська, Л. Смоляр, Л. Шара, Г. Шевчук та інші доклали зусиль у справі дослідження діяльності недільних шкіл.

Мета статті полягає у тому, щоб охарактеризувати й систематизувати роль благодійної допомоги у справі заснування та підтримки загальноосвітніх недільних шкіл в Україні 1860-1862 рр.

Виклад основного матеріалу. Загальноосвітні недільні школи мали статус недержавних навчальних закладів, тому фінансувалися тільки приватними особами та благодійними товариствами. Кошти для потреб цих навчальних закладів збирали шляхом підписки (одноразове збирання коштів із складанням списку жертводавців), проведення благодійних лотерей, концертів, літературних читань, лекцій, вечорів (прибуток від яких використовували на потреби школи). Також була поширена практика жертвування особистої праці (вчителі недільних шкіл працювали у них безкоштовно).

Заняття у загальноосвітніх недільних школах проводили у неділю та святкові дні. Ці навчальні заклади зазвичай не мали власних приміщень і використовували для навчання аудиторії інших навчальних закладів. Інколи недільним школам разом із приміщеннями надавали право користуватися меблями, навчальним приладдям та книжками.

Витрати на навчання учня загальноосвітньої недільної школи були вкрай незначними (близько 1 крб.) через те, що пожертви недільним школам

надходили переважно у натуральному вигляді (речі, праця на користь школи, продаж необхідних речей за зниженими цінами) та при складанні звітів не перераховувалися у грошовому еквіваленті [Абрамов, 1891, С. 114]. Майже всі недільні школи безкоштовно надавали своїм учням все необхідне для навчання: книжки, папір, дошки, пера та ін.

Участь у заснуванні загальноосвітніх недільних шкіл брали усі верстви суспільства – від дворян та інтелігенції до священників і студентів, які відкривали ці навчальні заклади як самостійно, так і об'єднавшись з однодумцями.

Реакцією на пошвавлення громадської активності у сфері створення недільних шкіл стало спрощення процедури реєстрації цих навчальних закладів. Піклувальники навчальних округів 1859 року отримали право відкривати приватні школи без дозволу вищих інстанцій, що прискорило цей процес. Міністр внутрішніх справ 22 березня 1860 року в циркулярі губернаторам рекомендував сприяти створенню недільних шкіл. Міністр народної освіти пропонував дирекції навчальних округів надавати приміщення для недільних шкіл та усіляко сприяти розширенню їх мережі. У травні 1860 року Міністерство народної освіти видало «Правила про недільні школи», які дозволяли відкривати ці навчальні заклади представникам різних станів, групам осіб та окремим благодійникам на власні кошти. Ці правила затверджували порядок відкриття нових шкіл. Засновник недільної школи повинен був звернутися з проханням до місцевої губернської влади, яка в свою чергу мала отримати дозвіл на відкриття школи у дирекції навчального округу. «Правила» обмежували програму навчання лише законом божим, читанням, письмом, арифметикою та, за наявності можливостей, – малюванням і кресленням. Недільні школи були зараховані до розряду парафіяльних училищ Міністерства народної освіти. Таким чином, була створена певна нормативна база, яка регулювала порядок відкриття та управління діяльністю недільних шкіл.

Перша в Російській імперії недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 року в Києві. Ініціаторами її створення стали сімнадцять студентів Київського університету Св. Володимира та студент Київської духовної академії, які звернулися за підтримкою до викладачів університету, зокрема до професора П. В. Павлова. Останній, у свою чергу, звернувся до піклувальника навчального округу М. І. Пирогова з проханням дати дозвіл на відкриття недільної школи, а вже той домігся відповідної санкції у Міністерстві народної освіти.

За сприянням М. І. Пирогова та інших посадових осіб Київського навчального округу в Україні розширювалася мережа недільних шкіл. Наприкінці жовтня 1859 року була заснована друга київська недільна школа на Жилианській вулиці, у жовтні 1860 року – третя – Печерська, а у 1861 році – четверта недільна школа в приміщенні університету Св. Володимира.

Матеріальні засоби недільних шкіл склалися з пожертв. Київський генерал-губернатор князь Васильчиков отримав дозвіл від міністра внутрішніх справ на збір добровільних пожертвувань грошима та книжками для недільних

шкіл міста Києва. Було проведено збір коштів за підпискою, який приніс у фонд недільних шкіл 230 крб. 55 коп. [Недільні, 1861, С. 2]. Найбільш значними благодійниками виявилися професори, учительський персонал та купці. Так, головним збирачем пожертвувань для недільних шкіл був купець Дегтерєв. Заходи для підтримки недільних шкіл організовували студенти університету Св.Володимира. Вони регулярно проводили музичні вечори, збір коштів від яких надходив до недільних шкіл [Струнина, 1898, С. 301].

Збір коштів для недільних шкіл Києва шляхом проведення розважальних заходів здійснювали також М. Кропивницький, М. Лисенко, М. Старицький, княгиня Васильчикова та ін. Так недільна жіноча школа при Фундуклеївській гімназії з листопада 1860 до березня 1861 року отримала: 15 крб. від київської міської думи, 64 крб. пожертвувань від різних осіб, 25 крб. – від княгині В. Голіциної та 28 крб. 85 коп. – від зборів із спектаклю Нельговської, концерту княгині Васильчикової та від лотереї, проведеної студентами.

З відкриттям недільних шкіл тісно пов'язана діяльність Старої Київської громади. Громадівці були ініціаторами відкриття недільних шкіл, навчали за власний рахунок талановитих дітей. Протягом 1859-1862 років члени Київської громади відкрили на Київщині кілька недільних шкіл, в яких початкову освіту отримали сотні учнів. З цією метою М. Костомаров проводив публічний збір коштів [Побірченко, 2000а, С. 13].

Недільні школи відкривали й в інших містах Київської губернії. Так, у грудні 1859 року була створена недільна школа у Білій Церкві, наступного року – при Спаській церкві у Каневі. А всього впродовж 1860 року в Київській губернії було створено одинадцять недільних шкіл.

Священник Феодосій Чайковський 10 вересня 1861 року відкрив недільну школу, що розмістилася у приміщенні, збудованому ним для початкового училища при Преображенській церкві Канева. Вона була розрахована на 80 осіб. Букварі для школи пожертвував засновник, а навчальні приладдя – правлінням товариства “Общественная польза” [Чайковский, 1862, С. 67.].

Активно підтримав ідею створення недільних шкіл для широких народних мас Т. Г. Шевченко. На початку січня 1861 року він надіслав М. Чалому тисяча примірників написаного ним “Букваря южнорусского” для поширення у сільських школах та п'ятдесят примірників “Кобзаря”, кошти від продажу яких використали на допомогу недільним школам. Крім того, у березні 1861 року поет подарував 3000 примірників “Букваря южнорусского” для продажу в Полтавській губернії з умовою, щоб прибуток був витрачений на підтримку недільних шкіл Полтавщини, та 3000 примірників “Кобзаря” для поширення у недільних школах Харківщини [Побірченко, 200б, С. 52,65].

Ідея заснування недільних шкіл знайшла активну підтримку серед української інтелігенції та сприяла поширенню цих навчальних закладів на всій території України. Цій активності сприяв досвід відкриття нових навчальних закладів, схвалення державою цієї ініціативи на початковому етапі

впровадження, прагнення народу до освіти та висвітлення досвіду організації шкіл на сторінках періодичної преси.

24 квітня 1860 року за ініціативи вчителя Полтавської чоловічої гімназії, члена Полтавської громади О. І. Строніна в приміщенні чоловічої гімназії було відкрито першу Полтавську чоловічу недільну школу. До організації її роботи долучилися навіть гімназисти. Чисельність учнів була в декілька разів вища, ніж у недільних школах Києва: на вересень 1860 року у ній навчалося 209 чоловік (середнє відвідування школи – 25%) [Жураковский, 1978, С. 104]. У червні 1860 року в Полтаві було відкрито жіночі недільні школи при приватних жіночих пансіонах Лерцер та Дейнеки [Гніп, 1930, С. 10].

1860 року на Полтавщині було засновано недільні школи: в Кременчуці – жіноча та чоловіча (по 40 учнів), у Переяславі – чоловіча (116 учнів) та в Золотоноші (13 учнів) [Число, 1861, С. 107.]. 9 грудня 1860 року з ініціативи трьох священників у Решетилівці Полтавської губернії була заснована недільна школа на 25 учнів. У лютому 1861 року ця школа отримала 31 крб. пожертвувань від двох купців, трьох чиновників та міщанина на купівлю підручників.

У квітні наступного року в Полтаві були засновані суботня чоловіча та жіноча єврейські школи. Ініціатором їх відкриття став член Полтавської громади О. Я. Кониський. Для їх діяльності було пожертвувано 90 крб., отриманих від проведення літературних читань. 24 вересня 1861 року за ініціативи того ж О. Я. Кониського розпочала роботу вечірня недільна школа при Полтавському повітовому училищі [Дело, 1862, С. 6]. У вересні 1861 року член Полтавської громади Є. І. Милорадович заснувала в Полтаві жіночу недільну школу, що розмішувалася в громадській жіночій гімназії. Тут навчалися 164 учениці. Характерно, що викладання в школі велось українською мовою за українською абеткою Золотова, яка була видана на пожертвувані кошти [Гніп, 1930, С. 10].

Продовжували плідно працювати на ниві розбудови закладів народної освіти відомі полтавські благодійники О. Я. Кониський та Є. І. Милорадович. З ініціативи першого в 1862 році почала діяти недільна школа при чоловічій гімназії [Дело, 1862, 8], а в січні того ж року Є. І. Милорадович відкрила жіночу недільну школу.

У жовтні 1862 року два артилерійські офіцери заснували недільну школу в с. Опішне Полтавської губернії. У Великих Будищах Полтавського повіту було відкрито недільну школу також на кошти офіцера артилерії [Щербина, 1914, С. 45]. Загалом на середину 1862 року в Полтавській губернії діяло двадцять п'ять недільних шкіл, у яких початкову освіту здобували діти і дорослі різного віку й різних станів [Полтавщина, 1992, С. 582].

Перша недільна школа в Катеринославській губернії була створена в другій половині 1859 року зусиллями вчителя міського училища Панченка. У м. Єлисаветграді на Катеринославщині першу недільну школу в 1860 році відкрили викладачі місцевого повітового училища [Абрамов, 1900, С. 42].

Активним діячем у справі створення недільних шкіл на Харківщині була Христина Данилівна Алчевська, яка 10 червня 1862 року заснувала жіночу недільну школу у себе вдома. Навчання у ній було безкоштовне, вчителі працювали без винагороди. Крім того, вони щорічно вносили певну суму на її утримання [Мухін, 1979, С.78-80].

В Одесі лише протягом 1860 року було відкрито п'ять недільних шкіл при Рішельєвському ліцеї, у місцевій гімназії, у сирітському притулку та на Пересипі [Абрамов, 1900, С. 44].

Значний резонанс серед громадськості Чернігівської губернії отримало відкриття студентами на початку 1860 року Ніжинського ліцею недільної школи в Ніжині. Визнаними центрами поширення грамотності серед населення краю стали і недільні школи, відкриті наступного року в містах Чернігів та Новгород-Сіверський, які функціонували за активної підтримки з боку місцевих благодійників, а особливо – студентської молоді та гімназистів. Уже в 1862 році в губернії працювало дев'ять недільних шкіл.

На середину 1860 року чотири недільні школи діяли в Миколаєві.

Процес створення недільних шкіл охопив також Поділля та Волинь. На грудень 1859 року лише в Могилеві Подільської губернії діяли чотири недільні школи. На середину 1862 року в Подільській губернії було створено п'ять недільних шкіл. На цей же час п'ять недільних шкіл давали початкову освіту жителям Волинської губернії.

Заслуговують на увагу і непоодинокі випадки створення недільних шкіл при військових частинах і установах. Зокрема, у 1862 році такі школи діяли в Харкові, Полтаві та Могилеві [Абрамов, 1900, С. 42-49]. Діячі народної освіти засновували недільні школи при в'язницях. Зокрема, недільна школа діяла при Полтавській в'язниці.

На 1862 рік в Україні налічувалося 67 недільних шкіл, з них дев'ять – у Києві [Полонська-Василенко, 1993, С. 375].

Отже, ідея створення недільних шкіл з ініціативи окремих ентузіастів знайшла своє втілення у цілій мережі нових навчальних закладів. Ця ініціатива була підтримана широкими верствами населення як у губернських центрах, що були осередками науки та освіти, так і у повітових містечках та селах України. Неодноразово порушувалось питання про здійснення навчання в недільних школах українською мовою для вищої результативності українців, які становили більшість учнів.

Не випадково широкий розвиток недільних шкіл на благодійній основі викликав занепокоєння в колах російських можновладців. Зокрема, у доповідній записці імператорові Третього відділення власної його імператорської величності канцелярії наголошувалося на недоцільності того, щоб частина населення була вдячна за свої знання не державі, а приватній або становій доброчинності [Сухенко, 1998, С. 22].

На початку 1861 року вийшли нові правила, затверджені Міністерством народної освіти, про недільні школи, в яких було заборонено викладати

додаткові предмети в недільних школах, посилювався контроль за благонадійністю викладачів, дозволялося використання лише тих шкільних підручників, що були схвалені Міністерством народної освіти. Причиною цих заборон стали спроби вчителів недільних шкіл збільшити обсяги викладання історії та мови. За новими правилами недільні школи були прирівняні до шкіл грамоти. 8 січня 1861 року вийшло повеління імператора про посилення нагляду за недільними школами з боку Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ та духовного відомства.

Нарешті, 6 червня 1862 року відбулося закриття двох недільних шкіл у Санкт-Петербурзі через викладання в них основ релігійного та державного устрою. У той же час уряд ще більше посилив нагляд за недільними школами. Були закриті недільні школи для цивільних осіб, що існували у військах. Врешті-решт за «Височайшим повелінням про закриття недільних шкіл» від 12 червня 1862 року недільні школи були заборонені.

Щоправда, у «Височайшому повелінні» наголошувалося на тому, що закриття недільних шкіл – тимчасовий крок, і вони будуть знову дозволені після прийняття нових правил про порядок їх діяльності. Однак Міністерство народної освіти не поспішало з їх розробкою. Власне, вони так і не були створені. І лише під тиском громадськості уряд 14 липня 1864 року ухвалив «Положення про початкові народні училища», яке лише побіжно стосувалося недільних шкіл. За цим положенням діяльність недільних шкіл формально не заборонялась, але обмежувалась суворим контролем з боку урядової бюрократії. Як і в попередні роки, фінансування недільних шкіл передбачалося здійснювати переважно за рахунок приватних пожертвувань та коштів благодійних товариств.

Відновлення недільних шкіл після виходу положення 1864 року відбувалось вкрай повільними темпами.

Висновки та перспективи подальших досліджень

На початку свого становлення недільні школи не мали адміністрації, залежної від влади, фінансової залежності від держави теж не було, підбір викладачів здійснювався довільно. Саме тому на думку офіційних осіб імперії окремі недільні школи стали джерелами поширення вільнодумства. Все це робило недільні школи потенційно небезпечними для Російської імперії. Бажання повністю контролювати усі освітні установи призвело до посилення протидії неконтрольованому відкриттю нових навчальних закладів. Потужна громадська ініціатива не дала зупинити заснування та подальшу діяльність недільних шкіл до початку ХХ століття. І хоча на цей час вони не посідали провідного місця серед закладів початкової освіти, проте мали велике значення у поширенні грамотності.

Загальний обсяг благодійної допомоги недільним школам важко підрахувати через те, що значну її частину надавали в натуральному вигляді (навчальні матеріали, книжки, особиста праця на користь закладу тощо) та часто не фіксували в документації навчальних закладів. Саме тому реальні

обсяги благодійної допомоги початковим навчальним закладам виявлялися більшими, ніж ті, що зазначалися у звітах. Благодійна допомога для недільних шкіл була життєво необхідним джерелом підтримки, а припинення надходження пожертвувальних на їх користь означало припинення їхньої діяльності.

Список літератури

1. *Абрамов Я. Очерки частной инициативы в деле народного образования в России. Русская Школа. 1891. №2. С.112–130.*
2. *Абрамов Я. В. Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее. СПб.: Типография М. Меркушева, 1900. 352с.*
3. *Гніп М. Громадський рух 1860 рр. на Україні. Полтавська громада. Х.: Державне видавництво України, 1930. 234с.*
4. *Дело об открытии в здании Полтавской гимназии ежедневной мужской бесплатной школы.(1862). Центральный державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 27. Спр. 539. 9 арк.*
5. *Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. М.: Педагогика, 1978. 160с.*
6. *Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х.Д.Алчевської. К.: Вища школа, 1979. 184с.*
7. *Недільні школи у Києві (1861).Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 179. Спр. 897. 4 арк.*
8. *Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX ст. Кн 1. К.: Науковий світ, 2000. 308с.*
9. *Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у II половині XIX – на початку XX ст. Книга II. Громади Наддніпрянської України. К.: Науковий світ, 2000. 184с.*
10. *Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2. К.: Либідь, 1993. 606с.*
11. *Полтавщина. Енциклопедичний довідник за редакцією А. В. Кудрицького. К.: “Українська Енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1992. 1024с.*
12. *Струнина Л. Первые воскресные школы в Киеве. Киевская старина. 1898. №5. С.287-307.*
13. *Сухенко В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) Український історичний журнал. 1998. № 5. С.63-74.*
14. *Чайковский Ф. Каневская воскресная школа. Основа. 1862. №1. С.66-68.*
15. *Число учащихся в Полтавской губернии в 1860 году сравнительно с 1859-м годом. Полтавские губернские ведомости. 1861. №5. С.105-108.*
16. *Щербина Ф. А. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Вып 1. Полтава, 1914. 238с.*

References

1. Abramov Ya. Ocherki chastnoj iniciativy v dele narodnogo obrazovaniya v Rossii. Russkaya Shkola. 1891. №2. S.112–130. (In Russian).
2. Abramov Ya. V. Nashi voskresnye shkoly. Ix proshloe i nastoyashhee. SPb.: Tipografiya M. Merkusheva, 1900. 352s. (In Russian).
3. Hnip M. Hromadskyi rukh 1860 rr. Na Ukraini. Poltavska hromada. Kh.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1930. 234s. (In Ukrainian).
4. Delo ob otkrytii v zdanii Poltavskoj gimnazii ezhednevnoj muzhskoj besplatnoj shkoly. (1862). Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv. F. 707. Op. 27. Spr. 539. 9 ark. (In Russian).
5. Zhurakovskij G.E. Iz istorii prosveshheniya v dorevolucionnoj Rossii. M.: Pedagogika, 1978. 160s. (In Russian).
6. Mukhin M. I. Pedahohichni pohliady i osvitnia diialnist Kh.D.Alchevskoi. K.: Vyshcha shkola, 1979. 184s. (In Ukrainian).
7. Nediilni shkoly u Kyievi (1861). Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. F. 179. Spr. 897. 4 ark. (In Russian).
8. Pobirchenko N. Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh hromad u II polovyni XIX– na pochatku XX st. Kn 1. K.: Naukovyi svit, 2000. 308s. (In Ukrainian).
9. Pobirchenko N. Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh hromad u II polovyni XIX – na pochatku XX st. Knyha II. Hromady Naddniprianskoi Ukrainy. K.: Naukovyi svit, 2000. 184s. (In Ukrainian).
10. Polonska-Vasylenko N. Istoriiia Ukrainy. T.2. K.: Lybid, 1993. 606s. (In Ukrainian).
11. Poltavshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk za redaktsiieiu A. V. Kudrytskoho. K.: “Ukrainska Entsyklopediia” im. M. P. Bazhana, 1992. – 1024s. (In Ukrainian).
12. Strunina L. Pervye voskresnye shkoly v Kieve. Kievskaya starina. 1898. №5. S.287-307. (In Russian).
13. Sukhenko V. Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1998. № 5. S.63-74. (In Ukrainian).
14. Chajkovskij F. Kanevskaya voskresnaya shkola. Osnova. 1862. №1. S.66-68. (In Russian).
15. Chislo uchashhixsya v Poltavskoj gubernii v 1860 godu sravnitelno s 1859-m godom. Poltavskie gubernskie vedomosti. 1861. №5. S.105-108. (In Russian).
16. Shherbina F. A. Istoriya Poltavskogo zemstva. Doreformennyj period i vvedenie zemskix uchrezhdenij. Vyp 1. Poltava, 1914. 238s. (In Russian).